

Foucault

MACHIEL KARSKENS

Profielen

Boom | Amsterdam

LannooCampus | Leuven

© Uitgeverij Boom, Amsterdam 2012

© LannooCampus, Leuven 2012

© Machiel Karskens, Nijmegen 2012

Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multi-mediadivisie van Uitgeverij Lannoo n.v.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag en binnenwerk: Bas Smidt

Foto omslag: © Hollandse Hoogte / Oote Boe

Portretfoto Foucault: © Hollandse Hoogte / Agence Vu

ISBN 978 90 7759 802 3 / NUR 730

www.uitgeverijboom.nl / www.lannoocampus.be

Inhoud

Inleiding 7

Leven en werk 12

Hoofdstuk 1

Wetenschap van ‘de mens’ en het andere weten 20

Geneeskunde als modelwetenschap 22

Archeologie als geschiedenis van weetsystemen en
vertogen 27

Discontinuïteit, onvergelykbaarheid of relativisme 36

Het latere historische werk: genealogie van de macht en van
de levensstijl 41

Filosofie en geschiedenis 43

Hoofdstuk 2

Waarheid 46

Veel waarheden 49

Waarheid op zijn Grieks: een genealogie van de waarheid 54

De wil tot weten: waarheid als praktijk 57

Waarheidspreken als bestuur van zichzelf 61

Kritiek als waarheid 66

De waarheid van zichzelf 70

Waarheid als riskante levensstijl en wedstrijd 75

Hoofdstuk 3

Macht en verzet 78

Het machtsprobleem 81

Disciplinerings 87

Politiek als voorzetting van de oorlog met andere
middelen 92

Seks en het seksualiteitsdispositief 97

Gouvernementaliteit 102

‘Het subject en macht’ 109

Hoofdstuk 4

Levenskunst 112

De terugkeer van het subject 113

Zorg voor of zorg om zichzelf? 119

Waarheid en zelfkritiek 121

Het andere leven: verschil maken en transgressie 125

Hoofdstuk 5

Het ‘Foucault’-effect 129

Gereedschapskist voor een nieuwe tijd 130

Foucault als filosoof 132

Geraadpleegde werken van Michel Foucault 138

Overige geraadpleegde literatuur 145

Inleiding

In de top tien van meest geciteerde auteurs binnen de sociale wetenschappen was Michel Foucault vele jaren de hoogst genoteerde filosoof. In de indexen en toplistjes van twintigste-eeuwse filosofie vinden we hem daarentegen soms in de kopgroep als vernieuwer, soms juist in de staartgroep als een obscure Franse postmodernist, die eigenlijk de naam filosoof niet verdient. Hoe kan dat? Wat is de aantrekkingskracht van zijn werk en waarom roept dit bij filosofen zoveel weerstand op? Velen waarderen de quasi-stelligheid van zijn kritiek, gebracht in een prachtige stijl en voorzien van sappige historische details. Anderen menen dat hierachter een rommelig geheel van vage of onhoudbare denkbeelden en stellingen schuilgaat.

Dit laatste is grotendeel waar. Althans, wanneer je Foucaults werk beoordeelt vanuit de standaarden van de systematische filosofie met haar eis van scherpe argumenten, heldere begrippen en absolute waarheidsclaims. Toch is het denken van Foucault juist zo aantrekkelijk en spannend omdat hij met de filosofische traditie spot zonder het bijbehorende nadenken en de passie voor waarheid op te geven. Dé filosofie van Foucault bestaat niet. Een logisch theoretisch systeem kan hoogstens door anderen achteraf uit zijn werken gereconstrueerd worden. Ook dan zal die filosofie echter nooit een samenhangend, logisch consistent geheel kunnen worden. Foucaults onderzoek is juist gericht op wat er steeds verandert in het denken, op het denken van 'het andere'. In de volgende hoofdstukken zal blijken dat dit

‘andere’ in zijn werk steeds verschillend ingevuld wordt. De ene keer is het de waanzin, de andere keer de dood, het niet-normale, verzet of kritiek. Ook kan het de waarheid zelf zijn, als dat wat net anders is dan wat we denken, datgene wat je leven verandert en wat aan de andere kant van de grens ligt. Omdat het andere altijd iets anders is dan we denken of weten, kan het nooit in een logisch, redelijk systeem ingepast worden. Dan zouden we het namelijk reduceren tot wat al bekend of redelijk beredeneerd is.

Deze thematische reconstructie van Foucaults werk als het denken van het andere is conform zijn denken opgezet als een open, rafelig netwerk van filosofische thema's, methodes en problemen.

Het is heel makkelijk om Foucault als een niet-filosoof af te doen. Hijzelf presenteert zich bijvoorbeeld zelden als filosoof. Het liefst noemt hij zich een historicus van het weten of van denksystemen. Veel van zijn boeken zijn geschreven als geschiedenissen van een specifiek thema. Hij schrijft de geschiedenis van de waanzin, de geneeskunde, de menswetenschappen, de gevangenis en de seksualiteit. Toch was elk van deze boeken tegelijkertijd een bom onder de heersende filosofische opvattingen over de mens als redelijk, vrij en autonoom subject. Hij attaqueerde de waarheidspretenties van de wetenschappen, de gevestigde politieke filosofie van de macht en de ideologie van verlichting en vooruitgang. Die filosofische bommen gingen niet per ongeluk af. Foucault is er vanaf het eerste moment op gespitst om de heersende filosofische rationaliteit op te blazen. En dat is hem gelukt: filosofie, geschiedwetenschap en politieke theorie zijn na zijn ontregelende geschiedenissen voorgoed veranderd.

De onderwerpen van Foucaults boeken maken zijn aanpak al direct duidelijk. Ze gaan niet over het zijn, de waarheid of het goede – de traditionele onderwerpen van de filosofie –, maar over waanzin, ziekte, misdaad, straf en seks. Allemaal zaken die anders zijn dan wat filosofen redelijk of normaal noemen. De heersende kennis, ervaring en omgang met die zaken worden bij hem altijd historisch gedateerd en op de een of andere manier verdacht gemaakt. Zijn *Geschiedenis van de waanzin*, zo zegt

hij direct in het voorwoord van dat boek, gaat over ‘die andere krachttoer van de waanzin waardoor mensen vanuit de soevereine rede [...] met elkaar spreken en zich herkennen in de genadeloze taal van de niet-waanzin’ (GW: 7). De klinische blik in de geneeskunde noemt hij in *De geboorte van de kliniek* een historische gebeurtenis ‘waarin voor het eerst in de geschiedenis van het Westen het concrete individu voor de taal van de rationaliteit werd ontsloten’ (GK: 13). Steeds weer maakt Foucault van ogenschijnlijk tijdloze beginselen historisch gedateerde constructies. Op dezelfde pagina van *De geboorte van de kliniek* valt hij de ‘hersenzieke fenomenologieën’ aan die de arts-patiëntrelatie afschilderen als een menselijke ontmoeting. In *De woorden en de dingen* doet hij dat nog radicaler. Dit boek eindigt met een inmiddels legendarisch geworden passage waarin hij de humanistische fixatie op de mens als een zelfdenkend en redelijk wezen spottend een zandkasteel noemt dat door de opkomende vloed uitgewist zal worden.

Ook in zijn politieke boeken is Foucault er steeds op uit de heersende filosofische, morele en maatschappelijke dogma’s onderuit te halen. Denk bijvoorbeeld aan de opvatting dat macht hetzelfde is als onderdrukking, het idee dat gevangenisstraf huimaan zou zijn en de voorstelling van misdaad als iets abnormaals. En in zijn laatste werken over levenskunst schrijft hij geen recepten voor een goed leven, maar gaat het keer op keer om de noodzaak tot veranderen, om het andere leven.

Steeds weer maakt Foucault van filosofie geschiedenis. Daarmee relateert hij haar pretenties van absolute en algemene geldigheid. In het verlengde daarvan doet hij hetzelfde met de aanspraken van de wetenschappen op ware kennis. Hoe Foucault dat met zijn zogenaamde archeologisch-genealogische methode aanpakt komt in hoofdstuk 1 aan de orde.

Filosofisch is Foucaults manier van denken te karakteriseren als *anders denken* (differentiëren) dat eropuit is *het andere* te denken. Anders denken is geen uitvinding van Foucault. In de antieke oudheid vinden we het al bij de sceptici en vooral de cynici, die met hun paradoxen en ontregelende opmerkingen de

absolute waarheid en superioriteit van de rede of de geest aan de kaak stellen. Je vindt het bij verschillende denkers, van Socrates tot en met Karl Marx. Het anders denken van Foucault en zijn tijdgenoten onderscheidt zich echter van die al bestaande kritische en sceptische methodes omdat zij altijd proberen dat andere als radicaal en onherleidbaar anders, als blijvend verschil in het denken en het weten zelf te denken. Het gaat om het verleden als het andere in het heden, om dat wat uitgesloten of opgesloten is in de samenleving, om het abnormale in het normale en vooral om het nieuwe en riskante dat er gebeurt wanneer we de waarheid spreken. Al deze variaties op ‘het kan anders’ zijn in Foucaults werk te vinden.

Op deze wijze blijft het anders denken zich verzetten tegen het rationele denken dat alles wat anders is ofwel herleidt tot wat al bekend en beredeneerd is, ofwel uitsluit als irrationeel, ondenkbaar en onhandelbaar. In hoofdstuk 2 bespreken we hoe het Foucault lukt om aan de dwang van de rede te ontsnappen door zich juist positief te richten op het centrale filosofische thema: de waarheid.

Wanneer anders denken actief wordt toegepast op het heden, dan blijft het niet bij denken alleen. Als criticus, politieke opposant en tegendraads levende homoseksueel bedrijft Foucault ook praktische filosofie. In een vloed van lezingen, interviews, discussies, interventies en essays bemoeit hij zich met de maatschappelijke en politieke discussies van zijn tijd. Zo heeft hij bijgedragen aan een verandering binnen de filosofie. Van academisch systeemdenken gebaseerd op tekstonderzoek veranderde zij in activistisch machtsdenken en maatschappijkritiek. Hoofdstuk 3 beschrijft hoe verzet en macht in Foucaults denken elkaar oproepen en veranderen.

Ten slotte zal hoofdstuk 4 bespreken hoe anders denken ook de denker, wetenschapper of activist zelf verandert. Denken is altijd reflexief. Die processen van zelfverandering onderzoekt Foucault in zijn laatste colleges en boeken als zorg voor zichzelf en levensstijl. Hoe Foucault dat anders denken en anders leven zelf heeft uitgetoetst blijkt uit zijn leven en werken.

Op een paar uitzonderingen na staan er geen noten of literatuurverwijzingen in dit boek. Ik verwijs meestal gewoon naar boektitels of hoofdstukken. Bij echte citaten geef ik de afkorting en het paginanummer. De tekst van alle directe of indirecte citaten is door mij vrij in het Nederlands vertaald, soms maak ik daarbij gebruik van de bestaande Nederlandse vertalingen, maar daar verander ik vaak wel iets aan. Hier en daar staat tussen haakjes in cursief een voor Foucault kenmerkende term in het Frans of Engels.